

Franciscus van den Enden – Erno Eskens

Spinozakring Soest, zalencentrum De Rank, Soest, 17 mei 2025

Inleiding

Gonny Pasman is door ziekte nog afwezig. Henri Krop heet iedereen welkom, in het bijzonder de spreker van vandaag, Erno Eskens, verspreider van de filosofie in Nederland. Hij is voorzitter geweest van VHS en is uitgever bij Noordboek. Hij schreef boeken over filosofie in Nederland, en recentelijk een *Zoölogisch Manifest*. *Denkers en Dwalers* handelt over de Nederlandse filosofie, niet alleen over statige oude mannen met pruiken maar ook over 'gewone' denkers. Dat was ook Franciscus van den Enden die met zijn filosofie probeerde maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen.

Figuur 1: Erno Eskens

Lezing over Franciscus van den Enden (1602-1674) door Erno Eskens

Figuur 2: tekening Van den Enden; bron¹

Van den Enden was een revolutionaire denker met, soms, verbazingwekkende ideeën die niet altijd passen in de tijdgeest. Eskens geeft een korte inleiding over de opbouw van zijn lezing (geschiedenis, werk, verhouding tussen Van den Enden en Spinoza, afloop). Hij geeft aan dat hijzelf actief is in de dierenfilosofie. In *Zoölogisch Manifest* en in zijn eerdere *Democratie voor dieren* (met voorwoord van Marianne Thieme) betoogt hij dat wij de dieren van rechten moeten voorzien omdat we anders de natuur onder de voet lopen. De interesse van Eskens in de sociaal-politieke filosofie verklaart ook zijn interesse in Van den Enden.

Geschiedenis

We gaan terug naar de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden, de tijd van de bezettingen door de Spanjaarden. Nederland ontworstelt zich geleidelijk aan de Spaanse overheersing en dat leidt tot het Plakkaat der Verlatinghe, een opstandig document waarin een revolutionair vrijheidsdenken wordt beschreven. Hieruit spreekt een anti-autoritaire wil.

Er is geen portret van Van den Enden bekend. Wel een beschrijving in een Frans document. Op papier blijkt Van den Enden minder radicaal dan wanneer je gewoon met hem praat. En op papier is hij al behoorlijk radicaal. Hij heeft interesse voor theologie, filosofie en wiskunde.

Eskens heeft Van den Endens boeken gelezen maar geen archiefonderzoek gedaan. Hij verwijst naar *Liever met wercken als met woorden* van Meininger en Van Suchtelen.

¹ Trouw 22 oktober 2021: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/de-halfvergeten-leermeester-van-spinoza-die-voor-gelijkheid-streed~b7c028ba/>
Illustratie door Gemma Pauwels

1602: geboorte van den Enden in Antwerpen, Vlaanderen, hij gaat naar de Jezuïeten in Mechelen, voorbestemd voor het priesterschap. Al op zijn 18^e schijnt hij een hoogleraarschap aangeboden te hebben gekregen (volgens Van der Goes, een van zijn leerlingen). Hij slaat het af, studeert rechten en geneeskunde en vele talen, waaronder Hebreeuws, Syrisch, Grieks, Latijn, Duits, Italiaans, Spaans en Frans.

1629: start met theologie in Leuven.

1633: zijn wijding als priester gaat om onduidelijke redenen niet door. Een van de verklaringen is dat hij het celibaat niets vond (hij hield van de vrouwen). Verklaring twee: hij was een gevaarlijk, maar briljant individu.

Hij reist door Europa, studeert geneeskunde in Bologna en wordt mogelijk in 1640 arts. Hij schrijft een verloren gegaan werk, *Secreta Medicinæ*. Het is onduidelijk of hij echt een afgestudeerd medicus was.

Wel zeker is dat zijn broer Martinus handelde in kunst. Hij gaat bij hem werken in Antwerpen. Een tweede vestiging komt op de Nes in Amsterdam. Hij verhandelt daar werk van o.a. Rembrandt, een van zijn leerlingen woonde boven de winkel. Zo komt hij in contact met Rembrandt (waarschijnlijk) en Jan Lievens (zeker). Hij maakt gedichtjes onder prenten over deugdzaamheid en andere brave onderwerpen. Hij gaat failliet op 16 juli 1652, want niemand koopt de schilderijen. Hij vlucht, niemand weet waarheen. Kort daarna duikt hij weer op en richt, verrassend, op de Singel in Amsterdam een Latijnse (elite)school op. De kinderen van de burgemeester gingen ook naar die school.

Figuur 3: Latijnse school, Singel, Amsterdam

Hij is goed in Latijn en laat zijn leerlingen Latijn spreken tijdens voorstellingen, die goed ontvangen werden. Hij maakt kennis met Vondel. In 1656 (?) wordt Spinoza leerling en even later mede-leraar op de Latijnse school. Hij onderwijst Spinoza de filosofie van Descartes. In 1657 vertolkt Spinoza mogelijk een rol in een toneelstuk van Terentius. Hij heeft ook zelf een toneelstuk geschreven, *Philedonius* (1657), dat is opgevoerd in de schouwburg van Amsterdam en waarin Spinoza mogelijk een rol had. De hoofdpersoon roept hierin een zin die later terug zal komen: 'Ik wil de zaken, de zaken zelf, laat de schimmen weggaan.' Pierre Bayle meldt dat er tijdens een van de voorstellingen vanuit de Joodse gemeenschap een aanslag was geweest op Spinoza.

Spinoza, dan 24, wordt verliefd op Clara Maria, dan 12, de dochter van Van den Enden. Zijn vrouw, ook een Clara Maria, die de school mede runde, overlijdt in 1657. Hierna raakt de school in verval. Franciscus neemt dan een levensmotto aan: *intus ut libet, foris ut moris est* (innerlijk ben je vrij, op de markt gedraag je je volgens de normen van de samenleving).

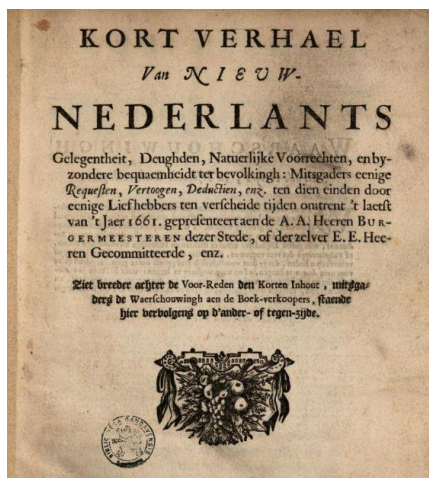
In 1662 meldt de Deense geleerde Olaus Borch dat Van den Enden een atheïst is. Hij heeft een aantal radicale vrienden (Verlichting). In 1662 komt er ook een disputeerverbod, dat gold voor de 'ongodisten', waaronder Van den Enden. Vondel formuleert als eerste kritiek op wat nu 'spinozisme' heet.

Figuur 4: Toneelstuk Philodenus

Werk

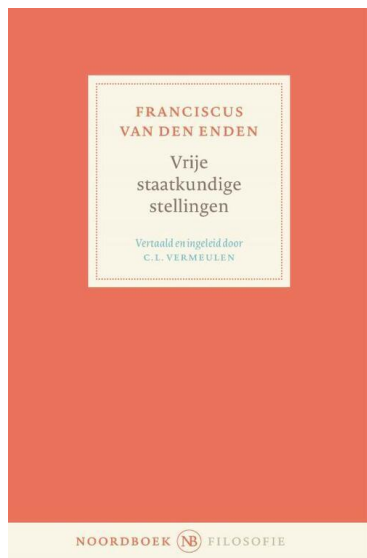
Van den Enden heeft een paar ongodistische boeken geschreven. Hij schrijft onder pseudoniem HVZM (Houdt Van Zaken Meest) of MVZH. Wim Klever en Marc Bedjai ontdekken pas in 1990 in Parijs wie er schuilgaat achter dit pseudoniem. Het

Figuur 5: Kort Verhael van Nieuw Nederlands

belangrijkste boek is *Kort Verhael van Nieuw Nederlands* (1662), recentelijk opnieuw vertaald door Roek Vermeulen. Het is een advies over hoe Nederland een kolonie moet stichten in Amerika aan de rivier de Delaware op de plaats waar nu New York ligt. De kolonie valt onder het bestuur van Amsterdam. De kolonisten moesten hier een ideale staat gaan stichten, geleid door een 'Vrije-Volx Regeringh'. Alleen welgestelden zouden in deze regering moeten zitten om iedere vorm van afhankelijkheid te voorkomen. Hij wil een volledige vrijheid van schrijven en spreken. Beslissingen worden genomen bij tweederde meerderheid. Hij respecteert de inheemse volkeren. Hij is tegen slavernij en enthousiast over de egalitaire maatschappij bij de Indianen (geen onderscheid tussen mensen). Hij hecht groot belang aan vrijheid en voegt daar gelijkheid aan toe. Hij hanteert het beginsel van 'Evangelijkheid'. Hij pleit o.a. voor gelijkheid van man en vrouw. Hij streeft ernaar iedereen voldoende

opleiding te geven zodat iedereen kan deelnemen aan de democratie. Verschil in beloning mag er wel zijn, alleen als dat de armen ten goede komt. Hij wil alle arme mensen meenemen en laten werken en onderwijs geven. Na dertig jaar zullen zij zelfstandige en gegoede burgers zijn. Predikanten zijn niet welkom omdat zij niet passen in een samenleving van redelijkheid. Predikanten zijn niet nodig om het geloof uit te leggen want we hebben de bijbel en die spreekt voor zich. Ook alle mogelijke 'stijfkoppen' zijn niet welkom. Hij wil niet de religie maar de wetenschap als basis voor de samenleving. Hij hecht groot belang aan vrijheid voor iedereen, ook al heeft God of de Natuur (vgl. Spinoza) aan niemand de macht verleend om vrijheid aan een heel volk te geven.

Figuur 6: Vrije staatkundige stellingen

De bestuurders wijzen zijn advies af omdat het veel te kritisch was over het bestaande bestuur en tegen bestaande gewoontes aanschopte. Van den Enden sluit zich vervolgens in hetzelfde jaar aan bij een vergelijkbaar voorstel van Pieter Cornelis Plockhoy, dat het wel haalde bij de bestuurders. Veel van de ideeën van Plockhoy en Van den Enden zijn gerealiseerd en de staat aan de Delaware is er gekomen, maar is kort daarna door de Engelsen overgenomen. Van Plockhoy is nooit meer iets vernomen, wel van Van den Enden die wijselijk was thuisgebleven.

Daarna, in 1665, publiceert Van den Enden een volgend boek, *Vrye Politijke Stellingen* (VPS), onlangs door Roek Vermeulen vertaald onder de titel *Vrije Staatkundige Stellingen*. Het gaat meer over staatkunde dan over politiek, over hoe de staat moet worden ingericht. Het belangrijkste is niet God of de geest, maar het lichaam. Het belang van het lichaam staat voorop en hiermee het recht om te scheiden, seksuele vrijheid etc.

Pieter de la Court, *Consideratien van staat ofte Polityke Weeg-schaal* (1661) had ook al gepleit voor het centraal laten staan van eigenbelang dat uitmondt in vrijhandelsliberalisme. Bij Van den Enden wordt het een sociaal liberalisme.

Van den Enden wil geen oppergezag. Hij verfoeide iedere vorm van gezag als 'een ziekte die dodelijk is'. De mens is van nature vrij en goed en kan beschikken over zichzelf, de staat kan het alleen maar verpesten. 'Als je vindt dat het volk zichzelf niet kan redden en een sterke staat nodig heeft, dan moet je dat maar bewijzen'. Filosofen zoals Machiavelli en Hobbes die het belang van de staat belichten, deed hij af als 'schoolse pedanten'. Alle ellende in het menselijk leven heeft alleen maar een oorzaak in de politiek.

Van den Enden dekt zich vervolgens in en voert de Hollander Vrijmont ten tonele als zagsman (=hijzelf of misschien Koerbagh?). De staat houdt de bugers bewust onwetend. Burgers dienen zich te bewapenen om zich te beschermen tegen de staat. De ware godsdienst, oftewel de liefde voor God en de naaste, is het nastreven van het algemeen belang. Religie is niet geschikt als fundament van de staat. Goed onderwijs moet voor iedereen beschikbaar zijn en alleen gebaseerd zijn op de rede. Er is geen ruimte voor monarchie of aristocratie (onderdrukking), alleen voor democratie. Bestuur dient vrij en niet omkoopbaar te zijn. Wat betreft determinisme (noodgewongenheid): alle mensen die in ellende leven, kunnen daar niets aan doen en verdienen mededogen. Van den Enden staat voor evengelijkheid, vrijheid (en broederschap?). Dit lijkt op het motto van de Franse revolutie die 115 jaar later uitbreekt.

Overeenkomsten en verschillen tussen Spinoza en Van den Enden

- Beiden denken deterministisch, ze citeren allebei P.C. Hooft op dit punt. Bij Van den Enden leidt dit meer tot compassie;
- Beiden hebben welbegrepen eigenbelang als uitgangspunt. Van den Enden geeft dit weer in zijn *Vrije Politijke Stellingen*;
- Allebei pleiten ze voor volkomen vrijheid van schrijven en spreken of van filosoferen (Spinoza);
- Allebei hebben ze iets met democratie, bij Van den Enden veel duidelijker dan bij Spinoza;
- Beiden vinden dat de meer vermogenden in het bestuur moeten zitten (*sui iuris* PT, bij Spinoza);

- Beiden achten de zorg voor de zwakkeren een staatszaak. Bij Van den Enden gaat dat wel verder;
- Beiden kiezen voor een statelijke godsdienst gekoppeld aan staatsburgerschap;
- Beiden stellen dat God en Natuur identiek zijn. Veel meer uitwerking bij Spinoza;
- Beiden zien een sterk verband tussen lichaam en geest, bij Spinoza weer veel meer uitgewerkt;
- Beiden onderscheiden verschillende kennisvormen: zintuiglijke, mathematische en intuïtieve kennis (veel meer uitgewerkt bij Spinoza).

Wie heeft wie beïnvloed? Van den Enden heeft zaken eerder gepubliceerd, maar Spinoza is meer de filosoof omdat hij alles beter uitwerkt. Het kan zijn dat veel zaken al circuleerden in de groep met Van den Enden, Spinoza en anderen en dat Spinoza uiteindelijk alles goed heeft opgeschreven. Maar Van den Enden is wel temperamentvol en formuleert zijn bevindingen origineel en spontaan. Waarom noemt Spinoza Van den Enden nooit? Misschien omdat Spinoza voorzichtig was in zijn verwijzingen? Misschien vond Spinoza Van den Enden te radicaal, misschien waren ze gebrouilleerd. Was Koerbagh misschien ook eerder?

Stelling van Wim Klever: Van den Enden publiceerde eerder dan Spinoza, dus bij Spinoza is sprake van plagiaat! Is dat echt zo? Hoewel nog niet gepubliceerd, circuleerden Spinoza's ideeën al veel eerder. Verder was Spinoza wel leerling van Van den Enden maar later mededocent op zijn Latijnse school.

Verschillen

- Van den Enden was veel radicaler
- Religie is voor Spinoza nog wel van belang, terwijl Van den Enden het belang ervan helemaal afwijst;
- Van den Enden is duidelijker tegen slavernij, bij Spinoza speelt dat niet echt;
- determinisme pakt verschillend uit: Van den Enden is socialer;
- vrijheid vind je bij beiden, maar de evangelijkheid is typisch voor Van den Enden
- Van den Enden verafschuwt macht, terwijl Spinoza er wel een rol aan toekent.

Hoe het afliep

1665: Van den Enden schrijft Raadpensionaris Johan de Witt een brief: hij heeft 'een geheim wapen'.

1671: Van den Enden gaat naar Parijs en sticht daar een Latijnse school. Antonides van der Goes schrijft dat Van den Enden lijfarts wordt van Lodewijk XIV (niet waarschijnlijk).

Figuur 7: Van den Enden krijgt de galg

1672: rampjaar: ook Lodewijk XIV valt de Republiek binnen. Van den Enden zit dan nog in Parijs. Hij wordt de aanstichter van het complot tegen Lodewijk XIV. Jean Charles du Cauze verradt Van den Enden als lid van het complot. Uit de verhoren van 12 november 1674 blijkt dat ze met edelen uit Normandië aldaar een staat willen oprichten die is geschoeid op de leer van Van den Enden. Ook willen zij Lodewijk XIV afzetten en de Dauphin (zoon van de koning) op de Franse troon zetten. Het doel is om in Holland een volksrepubliek op te richten. Van den Enden bekendt alles. Tromp en De Ruyter vallen gelijktijdig aan (het complot wordt werkelijkheid). Uiteindelijk komt het complot uit, iedereen wordt ter dood veroordeeld en omgebracht, de edelen met het zwaard, Vanden Enden aan de galg.

Q&A

Q: Had VdE veel titels?

A: Niet precies bekend. Hij zou doctor in de medicijnen zijn geweest en hij was goed opgeleid in Latijn en Grieks. Hij heeft zijn opleiding gehad bij de Jezuïeten, van een universitaire opleiding was geen sprake.

Q: Zijn de gebeurtenissen van 1674, ruim 100 jaar voor de revolutie, ooit herdacht als eerste poging tot revolutie?

A: het is wel algemeen bekend, maar waarschijnlijk te klein om tot een herdenking geleid te hebben.

Q: is er een verband tussen de ideeën van Van den Enden en Ploekhoy?

A: het is bekend dat een groep kolonisten op zoek waren naar een mogelijkheid om een staat te stichten; zij kwamen eerst bij Van den Enden. Het is waarschijnlijk dat zijn ideeën al breder bekend waren en ook bij Ploekhoy. Het is wel bekend dat Van den Endens verzoek werd afgewezen en Ploekhoy doorgaat.

..